

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2021, 16: 197-227

Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı-

Ramazan MEŞE

Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Assistant Professor, İnönü University, Faculty of Theology,

Department of Arabic Language and al-Balagha

Malatya, Turkey

ramazan.mese@inonu.edu.tr

orcid.org/0000-0001-8524-7923

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 15 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 16 **Sayfa / Pages:** 197-227

Atıf / Cite as: Meşe, Ramazan. "Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı- [A Thematic Approach to The Poems of Hanif Poets in The Period of Jahiliyya -The Concept of oneness of God-]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 16 (June 2021): 197-227.

<https://doi.org/10.18498/amailad.895030>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

A Thematic Approach to The Poems of Hanif Poets in The Period of Jahiliyya -The Concept of oneness of God-

Abstract

The ancient Arabic poetry has an important place after the Qur'an and hadiths in revealing the belief and religious thought of the Arabs of the period of Jahiliyya. These poems inform us about the lives, religious thoughts and belief structures of the Arabs. In particular, the examination of poems dealing with religious issues is important in determining the religious thought of that period. In the period of Jahiliyya, those who avoided believing in idols and opposed some of the traditions of Jahiliyya and proclaimed that they are followers of Abraham's religion were called hanîfs. They were people who believed in the oneness of God. They acted against the established culture of paganism and did not worship their deities. Some of the poets of the period of Jahiliyya were among those hanîfs. In their poems, they dealt with monotheism among many religious themes and revealed that they had the belief of the oneness of God.

The most basic concept that gives Islamic belief its distinctive character is oneness of God. This concept is one of the important features characterizing the nature of human beings. For this reason, human beings have been expressing the truth of oneness since their creation. The Hanîf poets of the period of Jahiliyya also expressed the truth of oneness of God in their poems. It is seen that some poets who did not worship the idols and who were opposed to the common religious belief of the day dealt with some important theological issues such as belief in the hereafter, belief in the day of reckoning, heaven and hell, in their poems. These poets have expressed, in their poems, God's unity and uniqueness, His being the absolute creator and the owner of the day of reckoning. In addition, they emphasized the wrongness of associating gods with Allah and the evil customs in that period.

In the poetry of hanif poets in the period of Jahiliyya, the most basic religious themes matter that comes to the forefront is the oneness of God. For, there are examples in the poetry of the period of Jahiliyya that Arabs believed in the existence of God and placed Him above the idols. In this respect, the theme of the oneness of God, with which the hanif poets dealt in their poems, is regarded as one of the important evidences showing that there was belief in God in that period. It seems that those poems that the hanif poets said about the oneness of God in that period had a parallel understanding with Islamic belief system. In addition, it is understood from the poems that the hanif poets did not act contrary

to Islamic belief and practices. For, the unity of God, the mistake of associating partners with Him, that He is the owner of the earth and the sky, the sole owner and creator of all creatures, His being the owner of the religion and the day of judgment, and the fundamental emphasis of Islam on the oneness of God are expressed in those poems.

In this study, the poems of some hanif poets and their understanding of the oneness God in those poems are examined. These poets are Kuss b. Sâida al-Iyâdî, Zayd b. 'Amr al-Nufayl, Zuhayr b. Abî Sulmâ al-Muzanî, Varaqa b. Nawfal and Umayya b. Abî al-Salt. The fact that these hanif poets are mentioned commonly in the sources is the reason why they have been preferred to be examined in the present study. Apart from them, there undoubtedly were some poets who were called as hanif in some sources and emphasized the unity of God in their poems. However, in order not to exceed the limits of this study, only the five of them are going to be focused on and their poems containing the oneness of God are going to be examined. The above mentioned are going to be discussed chronologically. In the present study, firstly, I give information about the poetry of the period of Jahiliyya. Secondly, I go onto dealing with the concept of hanîf in the given period. Finally, I discuss the above-mentioned poets and deal with some of their poems containing the oneness of God, after giving personal information about them.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, The Period of Jahiliyya, Hanîf, Hanîf Poets, Tawhîd (the oneness of God).

Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı-

Öz

Cahiliye dönemi Araplarının inanç ve dini düşünce yapısı hakkında Kur'an ve hadislerden sonra eski Arap şiiiri önemli bir yere sahiptir. Bu şiirler Arapların yaşantıları, dini anlayışları, inanç yapıları hakkında bilgi verir. Özellikle de dini konuları ele alan şiirlerin incelenmesi, o dönemin dini anlayışını tespit etmede önem arz eder. Cahiliye döneminde putlara inanmaktan uzak duran ve bazı Cahiliye adetlerine karşı çıkıp kendilerinin Hz. İbrahim'in dini üzerine olduklarını söyleyen kişilere hanif denilmiştir. Hanifler tevhid inancına sahip kişilerdi. Bunlar yerleşik kültür olan paganizme aykırı hareket etmişler ve onlara ibadet etmemişlerdir. Bu hanifler arasında Cahiliye döneminin bazı şairleri de

200 | R. MEŞE / Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı-
yer almıştır. Bu şairler şiirlerinde birçok dini temanın yanında tevhid konusunu da ele almışlar ve şiirlerinde tevhid inancına sahip olduklarını ortaya koymuşlardır.

İslam inancına ayırıcı vasfını kazandıran en temel anlayış tevhiddir. Bu anlayış insanoğlunun selim fıtratında bulunan önemli özelliklerden bir tanesidir. Bu sebeple insanoğlu yaratılışından bu yana tevhid hakikatini dile getirmekten kendini alamamıştır. Cahiliye dönemi hanif şairleri de tevhid hakikatini şiirlerinde dile getirmişlerdir. Özellikle puta tapmayan ve yaygın dini inanca muhalif bazı şairlerin şiirlerinde başta tevhid olmak üzere ahiret inancı, hesap gününe iman, cennet ve cehennem gibi itikadi meseleleri konu edindikleri görülmektedir. Bu şairler tevhid konusunda Allah'ın birliğini, eşinin ve benzerinin olmadığını, mutlak yaratıcı, hesap günü sahibi olduğunu şiirlerinde ifade etmişlerdir. Bunun yanında Allah'a şirk koşmanın ve Cahiliyedeki kötü adetlerin yanlışlığını da vurgulamışlardır.

Cahiliye döneminde hanif şairlerin söyledikleri şiirlerde ön plana çıkan en temel akidevî konu tevhiddir. Zira Cahiliye dönemi şiirinde Arapların Allah'ın varlığına inandıkları ve onları putlardan üstün tuttıklarına dair örnekler vardır. Bu açıdan hanif şairlerin şiirlerinde ele aldıkları tevhid konusu Cahiliye döneminde Allah inancının olduğunu gösteren önemli delillerden kabul edilir. Bu dönemde hanif şairlerin tevhid ile alakalı olarak söyledikleri bu şiirler İslam inanç sistemi ile paralel bir anlayışta olduğu görülür. Ayrıca hanif şairlerin İslam inanç ve muamelat sistemine aykırı bir davranış sergilemedikleri söz konusu şiirlerden anlaşılır. Zira Allah'ın birliği, O'na ortak koşmanın yanlışlığı, O'nun yerin ve göğün sahibi olduğu, bütün mahlûkatın tek sahibi ve yaratıcısı, din ve hesap gününün sahibi olduğu gibi İslam'ın temel tevhid vurgusu bu şiirlerde dile getirilmiştir.

İşte bu çalışmada bazı hanif şairlerin şiirleri ve bu şiirlerindeki tevhid anlayışları üzerinde durulmuştur. Bu şairler Kuss b. Sâide el-İyâdî, Zeyd b. 'Amr en-Nüfeyl, Züheyr b. Ebî Sülmâ el-Müzenî, Varaka b. Nevfel ve Ümeyye b. Ebi's-Salt'tır. Kaynaklarda en çok bu hanif şairlerden bahsedilmesi bu şairlerin tercih edilmesinin sebebidir. Bunun dışında bazı kaynaklarda hanif olarak geçen ve şiirlerinde tevhidi vurgulayan şairlerin olduğu şüphesizdir. Ancak bu çalışmanın sınırlarının aşılmasını için ismi geçen beş şair ve tevhid ile alakalı şiirleri incelenmiştir. İsimleri verilen şairler ölüm sırasına göre ele alınmıştır.

Çalışmada öncelikle Cahiliye dönemi şiiri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra hanif kavramı hakkında bilgi verilerek Cahiliye dönemi hanifliği ele alınmıştır.

Akabinde Cahiliye döneminde yaşamış olan hanif şairlerin meşhur olanlarından Kuss b. Sâide el-İyâdî, Zeyd b. 'Amr en-Nüfeyl, Züheyr b. Ebî Sülmâ el-Müzenî, Varaka b. Nevfel ve Ümeyye b. Ebi's-Salt sırayla ele alınarak haklarında bilgiler verildikten sonra tevhid ile alakalı söylemiş oldukları şiirlerinden bazıları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Cahiliye Dönemi, Haniflik, Hanif Şairler, Tevhid.

Giriş

İslâmî dönem ile öncesini birbirinden ayırmak için kullanılan Cahiliye ifadesi, karanlık kabul edebilecek bir döneme isim olmuştur. Zira bu dönem kabileler arası savaş, zulüm, zina, güç ve kudret gösterişi yapmak gibi insanın yaratılış gayesine aykırı olan pek çok özelliğin bulunduğu bir dönem olarak kabul edilmektedir.

Bu dönemde hayat ilkel toplumlardaki gibi sosyal, siyasal, dini ve entelektüel düzeyi bakımından gayet sade, basit ve sığ bir yapıya sahipti. Grek toplumlarındaki gibi felsefi inançlara ve zengin mitolojik unsurlara, büyük tapınaklara sahip değildi.¹ Yine bu dönemde Araplar arasında yıldızlara ve güneşe tapanlar vardı. Bunun yanında Hristiyanlık ve Yahudilik inancına sahip kişilerin bulunduğu bilinmektedir. Ancak en meşhur dini anlayış putperestlikti. Nitekim Kur'an'ı Kerim'de inandıkları putların isimleri zikredilmiştir.² Yaygın inanış putperestlik olmasına rağmen Cahiliye şiirinde dini konulara ve puta tapıcılığa pek yer verilmemiştir. Bu durum ya o dönem şairlerinin dine önem vermemelerinden ya da İslam geldikten sonra bu şiirlerin rivayet edilmemesinden kaynaklanabilir. Birinci ihtimal ikinci ihtimale göre biraz zayıf kalmaktadır. Çünkü Cahiliye dönemi bazı şairlerin dini içerikli şiirleri elimize ulaşmıştır. Her ne kadar bu şiirlerde putperestlikten bahsedilmese de şairlerin dini önemsemedikleri anlamını çıkarmak doğru değildir. Dolayısıyla burada ikinci ihtimal daha güçlü durmaktadır. Zira yazıya İslam geldikten ve her yere yayıldıktan sonra geçildiği düşünüldüğünde o dönemde sözlü olarak aktarılan bu şiirlerin

¹ Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Kahire: Dâru Nahdâti Mısır, ts.), 9.

² Bk. en-Necm 53/19, Nûh 71/23, es-Saffât 37/125.

202 | R. MEŞE / Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı- Müslümanlar tarafından sözlü ya da yazılı olarak aktarılması gerekli görülmemiş olabilir.

Bunun yanında Cahiliye döneminden bize ulaşan bazı şiirlerde dini konulara yer verildiği bilinmektedir. Özellikle puta tapmayan ve yaygın dini inanca muhalif bazı şairlerin şiirlerinde başta tevhid olmak üzere ahiret inancı, hesap gününe iman, cennet ve cehennem vb. itikadî meseleleri konu edindikleri görülmektedir. Bunlar arasında hanif olarak bilinen bazı şairlerin de varlığı bilinmektedir. Allah'ın birliğine inanan hanifler puta tapmaya karşı çıkmakla birlikte Hz. İbrahim'in dinine inanırlar ve onu yeniden diriltecek bir peygamberin gönderileceğini söylerlerdi. Bu hanifler ortak bir dine inanmaz ve ortak bir ibadet şekilleri de yoktu.

İşte bu çalışmada söz konusu hanif şairlerin tevhid inancı ile alakalı söylemiş oldukları şiirleri ele alınacaktır. Cahiliye dönemi şiiri ve haniflik anlayışından bahsedildikten sonra Cahiliye dönemi hanif şairlerinden en meşhur olanları ve bunların tevhid ile ilgili söylemiş oldukları şiirleri incelenecektir.

1. Cahiliye Dönemi Şiiri

İslam'dan önceki dönem için *Cahiliye* ifadesi kullanılır. Bu dönem şiirine *Cahiliye şiiri*; bu dönemde yaşamış şairlere de *Cahiliye şairi* denir.³ İslâm geldikten sonra önem kazanmaya başlayan Cahiliye şiiri önceleri Kur'ân'daki garîb kelimelerin anlamının tespitinde kullanılmıştır. Buna bağlı olarak sözlü aktarıla gelen bu şiirleri ilk olarak Hammad er-Raviye (öl. 160/776) derleyerek yazıya geçirmiştir.⁴ Bunu takiben Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178/794) ve Asmâî (öl. 216/831) gibi pek çok dilci tarafından Cahiliye şiirleri toplanmış ve yazılı kültüre aktarılmıştır.⁵ Kur'ân'daki garip lafızların anlaşılması gayesiyle derlenen bu şiirler zamanla da Kur'ân ilimleri, dil, tarih, edebiyat vb. ilimlerde de kullanılmaya başlanmıştır.

Cahiliye şiiri tekellüften uzak olup anlatılmak istenen şey muhtasar bir şekilde anlatılır. Ağır bir dil kullanılmamıştır. Bugün karşılaşılan

³ Mustafa Fayda, "Cahiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâti fuhûli's-şuâra*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.), 1/48.

⁵ Kenan Demirayak - Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 34-35.

yabancı kelimeler aradan uzun zaman geçmesinden kaynaklanmaktadır. Bu dönem şiirinde tevriye ve cinas sanatları da pek az kullanılmıştır.⁶

Cahiliye şiirinin zamanında yazılmaması ve sözlü olarak aktarılması, bu şiirler hakkında birtakım şüphelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁷ Bu konuda oryantalistlerin büyük bir kısmı tarafından Cahiliye şiiri reddedilir. Onlara göre Cahiliye şiiri İslam'dan sonra ihdas edilmiştir. Bazıları ise bu şiirlerde geçen Allah lafızlarının yerine Lat, Uzza vb. put isimlerinin olduğunu daha sonra bu put isimleri Allah lafzı ile değiştirildiğini söylemiştir. Yine son dönem edebiyatçılardan olan Taha Hüseyin de oryantalistlerle aynı görüşü paylaşmaktadır.⁸

Cahiliye şiirinin o dönemin dini yapısını yansıtmadığı da tartışma konusu olmuştur. Bunun sebeplerinden bir tanesi ise konuyla ilgili en meşhur eserin sahibi olan Muhammed b. Sellâm el-Cumâhî'nin (öl. 231/845) Hz. Ömer (öl. 23/643) ve Ebu Amr b. el-'Alâ'ya (öl. 153/770) atfen söylediği Cahiliye nesri kadar olmasa da Cahiliye şiirinin büyük bir kısmının zayi olduğuna dair ifadesidir.⁹ Aynı şekilde Cahiliye şiirinin dönemin dini yapısına yeterince ışık tutmadığına dair ortak bir kanı söz konusudur.

2. Cahiliye Döneminde Haniflik

Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dinin temeli tevhide dayanıyordu. Zamanla Araplar arasında cehaletin de yaygınlaşması ile tevhid inancına putperestlik karışmıştır. İslam gelmeden önce iyice yaygınlaşan bu anlayışa bazıları karşı çıkmış ve bunlara hanif; temsil ettikleri anlayışa da haniflik denilmiştir.¹⁰

Hanif, h-n-f kelimesinden türemiştir. Sözlükte vücuttaki yapısal bozukluk, çarpık ayak gibi anlamları ifade eder. Ahnef b. Kays'a (öl.

⁶ Cemal Muhtar, "Cahiliye Devri Şiiri", *Doğu Dilleri [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Dergisi]* 1/1 (1964), 47.

⁷ Muhtar, "Cahiliye Devri Şiiri", 47.

⁸ Bu konuda bk. Taha Hüseyin, *Cahiliye Şiiri Üzerine*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 32-95.

⁹ İbn Sellâm el-Cumâhî, *Tabakâti fuhûli's-şuâra*, 1/25; Mehmet Yalar, "Din Faktörü Işığında Cahiliye Şiirine Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 24-25.

¹⁰ Bk. Şaban Kuzgun, "Hanif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/33-39.

67/686) ayağındaki çarpıklıktan dolayı Ahnef ismi verilmiştir. Hanif ise bir şeye meyletmek, yönelmek anlamına gelir. Çoğulu “hunafâ” (الحنفاء) dır.¹¹

Cevherî'nin (öl. 400/1009) *es-Sıhah*'ında (تَحَنَّفَ الرَّجُلُ) adam “hanif oldu” ifadesine karşılık (اعتزل الأصنام) “putlara tapmaktan vazgeçti” ifadesi kullanılır.¹² Yine sözlüklerde bu kelime için (لعدوله عن الشرك) “şirkten yüz çevirmesi sebebiyle” ifadesi kullanılır.¹³ Bu kelimenin anlamının bu şekilde olmasının sebebi bu şahısların yerleşik kültür olan paganizme aykırı hareket etmeleri ve onlara ibadet etmemeleridir. Hanif kelimesi terim olarak da Hz. İbrahim'in dini üzerine Mescid-i Haram'a yönelen Müslümana verilen isimdir.¹⁴

Cahiliye döneminde yerleşik kültüre (status quo) aykırı davranışlarından hanif ya da haniflik kelimesinin olumsuz bir anlam ifade ettiği ortadadır. Ancak daha sonra İslam dini de Cahiliye dönemindeki yerleşik kültüre karşı çıkınca bu kelime İslam'dan sonra putlara inanmayan, Hz. İbrahim'in dinine mensubiyeti bildiren olumlu bir kelime olarak telakki edilmiştir.¹⁵

Cahiliye dönemi şiirlerinde haniflik olarak isimlendirilen akımın din olarak kabul edildiğine yönelik işaretler vardır. Mesela aşağıda da hakkında bilgi vereceğimiz hanif şairlerden Ümeyye b. Ebî's-Salt, bir

¹¹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Samirrâî (Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), “hnf”, 3/248; Ebû Muhammed b. Hasan b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-lüğâ*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekî (Beyrut: Dâru'l-İlmî Li'l-Melâyîn, 1407/1987), “hnf”, 1/556; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-lüğâ ve sıhâhu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmî Li'l-Melâyîn, 1407/1987), “hnf”, 4/1347; Muhammed b. Mukerrem Cemâluddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Dâru Sâdır (Beyrût: Dâru Sâdır, 1993), “hnf”, 9/56-57.

¹² Cevherî, “hnf”, 4/1347.

¹³ İbn Manzûr, “hnf”, 9/58; Muhammed b. 'Abdurrezzâk el-Hüseynî Ebû'l-Feyd ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Mecmu'atün mine'l-Muhakkîkin (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), “hnf”, 23/170.

¹⁴ Halîl b. Ahmed, “hnf”, 3/248.

¹⁵ Bu konuda bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, “Fil Hadisesinin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme”, çev. Fuat Aydın, *Kuran'daki Hanîfler ve Nasârâ Üzerine Araştırmalar* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2016), 369-382.

şiiirinde hanif dininden başka her dinin kıyamet gününde Allah katından yalan olduğunu ifade etmiştir:¹⁶

إِنَّ آيَاتِ رَبِّنَا بِأَقْيَمَاتٍ
مَّا يُجَارِي فِيهِنَّ إِلَّا الْكُفُورُ
خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ فَكُلٌّ
مُسْتَبِينٌ حِسَابُهُ مَقْدُورٌ
كُلُّ دِينٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ
اللَّهِ إِلَّا دِينَ الْحَنِيفَةِ زَوْرٌ

“Rabbimizin ayetleri kalıcıdır. Bunda ancak kafirler şüpheye düşer.

Gece ve gündüzü yaratmıştır ve bunların hepsi belli bir ölçüye göre ortaya çıkar.

Hanif dininden başka her din kıyamet günü Allah katında yalandır.”

Bu beyitlerde Ümeyye Yüce Allah’ın varlığına ve yeryüzündeki delillerine işaret ederek hanifliği bir din olarak ifade etmekte ve diğer bütün dinlerden üstün tutmaktadır. Son beyitte Ümeyye b. Ebî’s-Salt’ın hanif kelimesini kullanması önemlidir. Bunun yanında Cahiliyede hanif kelimesini kullanan şairlerin de varlığı da bilinmektedir. Bu da bazı müsteşriklerin bu kelimeyi Hz. Peygamber’in uydurduğu savını çürütmektedir.¹⁷

Hanif olarak adlandırılan şahısların en meşhurları ise İbn İshak’ın (öl. 151/768) *Sîre*’sinde geçer. Bunlar Zeyd b. Amr, Osman b. Huveyris, Varaka b. Nevfel ve Ubeydullah b. Cahş’tır. Rivayete göre bunlar bir araya gelerek Kureyş’in dinini beğenmediklerini ifade etmişler kendilerine yeni bir din aradıklarını ilan etmişlerdir. Bunların üzerinde ittifak ettikleri bir din yoktur.¹⁸ Buna rağmen Arap Edebiyatı üzerinde yaptığı çalışmaları ile bilinen Luvîs Şeyho bütün hanif şairleri Hıristiyan kategorisine alır.¹⁹ Bu görüşünü edebiyat tarihçisi Brockelmann tam bir hata olarak değerlendirmiştir.²⁰ Bütün hanifleri Hıristiyan olarak değerlendirmek doğru bir çıkarım olamaz. Zira hanifler hakkında gelen

¹⁶ Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fi târihi’l-a’yân*, thk. Muhammed Berakat vd. (Dımeşk: Dâru’r-Risâleti’l-Alemiyye, 1434/2013), 2/521.

¹⁷ Bu konuda bk. Hasan Küçükçopur, *İslam Tarihinde Hanifler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988), 67.

¹⁸ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. el-Muttalibî, *Siretü İbn İshâk*, thk. Sühey Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1398/1978), 115.

¹⁹ Bk. Luvis Şeyho, *Şuarâu’n-nasrâniyye kable’l-İslâm* (Beyrut: Dâru’l-Meşrik, 1991).

²⁰ Carl Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru’l-Me’ârif, ts.), 1/127.

206 | R. MEŞE / Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı- rivayetlere bakıldığında bütün haniflerin Hıristiyan olduklarına dair bir bilgi yoktur.

3. Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerinde Tevhid

İslam inancına ayırıcı vasfını kazandıran en temel anlayış tevhiddir.²¹ Bu anlayış insanoğlunun selim fitratında bulunan önemli özelliklerden bir tanesidir. Nitekim Rum sûresi 30. ayette bu hakikat şöyle ifade edilmiştir: “*Hakka yönelen biri olarak yüzünü dine, Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitrata çevir. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.*” Bu hakikat Cahiliye döneminde de varlığı yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkar. Cahiliye döneminde hâkim inanış putperestlik olmasına rağmen Cahiliye dönemi Arapları put ve putlara verdikleri adlardan daha üstün olarak Allah lafzını çoğu zaman kullanırlardı.²² Bu dönemde Allah inancının mevcut olduğu Arapların dualarında “ya Allah” ve “Allahumme” tabirlerini kullanmalarından anlaşılır. Yine Allah lafzının çoğulunun olmaması, Allah için putlara kullandıkları sıfatlardan daha yüce sıfatlar kullanmaları, Allah adına yemin etmeleri ve çocuklarına “Abdullah” gibi isimler vermeleri Allah inancının Cahiliye döneminde varlığına delillerdir.²³

Kur’ân’da putlar dışında yerin ve göğün yaratıcısının, yağmuru yağdıranın ve onunla toprağa can verenin Allah olduğunu Cahiliye dönemi müşriklerinin bildiği,²⁴ zor zamanlarda O’na sığındıkları,²⁵ en büyük yeminleri O’na ettikleri²⁶ ifade edilmiştir. Yine ürünlerinin bir kısmını Allah’a adına ayırmaları,²⁷ melekleri Yüce Allah’ın kızları saymaları²⁸ ve Allah için oğul ve kızlar isnat etmeleri²⁹ Cahiliye döneminde Arapların Allah’ı tanıdıklarını gösterir.

²¹ Hasan Kaplan, “Bir İnanç Aşaması Olarak Haniflik”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2017), 8.

²² Cevâd Alî, *el-Mufassal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm* (b.y.: Dâru's-Sâkî, 1422/2001), 11/107.

²³ Mustafa Çağrı, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/316-317.

²⁴ el-Ankebût 29/61, 63; Lokmân 31/25; ez-Zümer 39/38; ez-Zuhuruf 43/9.

²⁵ Yûnus 10/22; el-Furkân 25/13; el-Ankebût 29/65; Lokmân 31/32.

²⁶ el-Mâide 5/53; el-En’âm 6/109; en-Nahl 16/38; en-Nûr 24/53.

²⁷ el-En’âm 6/138.

²⁸ en-Necm 53/21.

²⁹ el-En’âm 6/100.

Cahiliye döneminde hanif şairlerin söyledikleri şiirlerde ön plana çıkan en temel akidevî konu tevhiddir.³⁰ Zira Cahiliye dönemi şiirinde Arapların Allah'ın varlığına inandıkları ve onları putlardan üstün tuttıklarına dair örnekler vardır. Örneğin Cahiliye dönemi şairi Evs b. Hacer (öl. 620 m.) Allah'ın en yüce olduğunu şu beytiyle ifade etmiştir:³¹

وَيَاللَّاتِ وَالْعُزَّىٰ وَمَنْ دَانَ دِينَهَا وَيَاللَّهِ إِنَّ اللَّهَ مِنْهُمْ أَكْبَرُ

Lât', 'Uzzâ ve onlara ibadet eden kimselere yemin ederim, Allah'a da yemin ederim. Zira Allah, en büyüktür.

Kaynaklarda hanif olarak kabul edilecek kimseler hakkında herhangi bir standartın olmaması, kimin hanif sayılacağı konusunu karmaşık bir hale getirmektedir. Cevâd Alî, rivayetlerden kaynaklanan bu karışıklığı gidermek için hanifleri, putlara tapmayan, tevhidi benimseyen, hayatlarını bu yönde idame eden, Hıristiyan ya da Yahudi olmayanlarla sınırlı tutulmasını önermiştir.³²

Hanif şairlerin şiirlerinde ele aldıkları tevhid konusu Cahiliye döneminde Allah inancının olduğunu gösteren önemli delillerdendir. İşte Bu çalışmada bazı hanif şairlerin şiirleri ve bu şiirlerindeki tevhid anlayışları üzerinde durulacaktır. Bunlar: Kuss b. Sâide, Zeyd b. 'Amr, Züheyr b. Ebî Sülmâ, Varaka b. Nevfel, Ümeyye b. Ebi's-Salt'tır. Kaynaklarda en çok bu hanif şairlerden bahsedilmesi bu şairlerin tercih edilmesinin sebebidir. Bunun dışında bazı kaynaklarda hanif olarak geçen ve şiirlerinde tevhidi vurgulayan şairlerin olduğu şüphesizdir. Ancak bu çalışmanın sınırlarının aşılması için isimleri verilen şairlerin tevhid ile alakalı şiirleri ele alınacaktır. Söz konusu şairler ölüm sıralamasına göre ele alınarak incelenecektir.

³⁰ İbrahim Ethem Polat, "Hanif Şairlerin Şiirlerinde Monoteist Yapı", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Bahar 2001), 124.

³¹ *Dîvânu Evs b. Hacer*, thk. Muhammed Yûsuf Necm (Beyrut: Dâru'l-Beyrût, 1400/1980), 36; Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 11/234; Alî el-Cündî, *Fî târîhi'l-Edebi'l-Câhilî* (b.y.: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1412/1991), 189.

³² Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 12/25.

3.1. Kus b. Sâ'ide el-İyâdî

Kus b. Sâ'ide (öl. 600 m.), Hz. Muhammed'e risâlet gelmeden önce yaşamış, adı hanifler arasında zikredilen şair ve hatiplerdendir.³³ Arapların şair ve hâkimlerinden olan Kus b. Sâ'ide, belagat ve fesahati ile meşhur birisidir. Tarihçilerin ifadesine göre Kus b. Sâ'ide uzun süre yaşamış muammarundan kabul edilen bir kişidir. Yaşı hakkında farklı rakamlar verilmekle beraber ölümünün bi'setten az öncesinde olduğu konusunda hemfikirdirler. Hanif şairlerin en meşhuru kabul edilen Kus b. Sâ'ide öldükten sonra dirilmeye inandığı, tevhid inancına sahip olduğu, Allah'a ibadete çağırdığı ve bir peygamberin geleceğini bildiği rivayet edilir.³⁴ Kullandığı ifadeler az, öz ve secili ifadeler olması onu Araplar arasında meşhur kılmıştır.³⁵ Mektuplarda yer alan (من فلان إلى فلان) "min fülân ilâ fülân" ifadesi ile (أما بعد) "ammâ ba'dü" şeklindeki ifadeyi ilk defa kullandığı rivayet edilir.³⁶ Ayrıca hutbe okurken yüksek yere çıkılması, kılıç veya asâya dayanılması gibi adetlerin onunla başladığı nakledilir.³⁷

Hz. Peygamber'in Kus b. Sâ'ide'yi Ukâz panayırında okuduğu hutbede tevhid inancını vurgulamasından dolayı beğendiği rivayet edilir.³⁸ Kus b. Sa'ide'nin kabilesi Hz. Peygamber'e gelip İslam'a girdiklerinde Hz. Peygamber onlar arasında Kus'un olup olmadığını sormuştur. Geçen sene onun öldüğünü söylediklerinde Hz. Peygamber (s.a.v) onu Ukaz panayırında kırmızı devesinin üzerinde halka hutbe okurken gördüğünü söylemiştir.³⁹ Bu hutbeyi ezbere bilmediğini ve onu

³³ Mehmet Ali Kapar, "Kus. b. Sâ'ide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/460.

³⁴ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Alî Şîrî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1408/1988), 2/292.

³⁵ Ebû Abbas Ahmed b. Abdulmü'min eş-Şüveysî, *Şerhu makâmâtı'l-Harîrî* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006), 3/195.

³⁶ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-'Askerî, *el-Evâil*, nşr. Dâru'l-Beşîr (Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408/1987), 68.

³⁷ Şüveysî, *Şerhu makâmâtı'l-Harîrî*, 3/196; Kapar, "Kus. b. Sâ'ide", 26/460.

³⁸ Kapar, "Kus. b. Sâ'ide", 26/460.

³⁹ Ebû Osmân Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 1/253; Şüveysî, *Şerhu makâmâtı'l-Harîrî*, 3/196; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm el-Meâfirî, *et-Ticân*

ezbere bilen birinin olup olmadığını sormuştur. O esnada Hz. Ebubekir onu ezbere bildiğini söyleyerek (وَمَنْ مَاتَ فَاتَ، وَمَنْ مَاتَ فَاتَ) “Ey insanlar! Geliniz, dinleyiniz ve belleğiniz. Yaşayan ölür. Ölen geçicidir. Olacak olan her şey olur. Gökte haber yerde ibretler vardır”⁴⁰ cümleleriyle başlayan meşhur hutbeyi okumuştur. Hz. Peygamber de Kus hakkında “Allah Kus’a rahmet etsin. Ben onun kıyamet gününde ayrı bir ümmet olacağını ümit ederim” buyurduğu rivayet edilir.⁴¹

Kus b. Sâ’ide’nin dini inancı hakkında bazı kaynaklarda farklı görüşler olsa da genel kanı onun hanif anlayışına sahip olduğudur. Zira onun hutbeleri ve şiirleri incelendiğinde insanlara tevhidi anlattığı ve bunun yanında haniflerdeki özelliklerin onda da olduğu görülür.

Kus b. Sâ’ide’nin aşağıdaki beyitleri dini içerikli olup onun tevhid anlayışına sahip olduğuna işaret etmiştir:⁴²

وَصَغِيرٌ وَأَشْمَطٌ وَكَبِيرٌ
كُلُّهُمْ فِي الصَّعِيدِ يَوْمَ مَرَا
فَالَّذِي قَدْ ذَكَرْتُ دَلَّ عَلَى اللَّهِ
نُفُوسًا لَهَا هُدًى وَأَعْتَبَارُ

“Küçük, karışık olan ve büyük hepsi bir gün mezar olur.

Benim bu söylediklerim hidayete ermiş ve ibret alan kimseler için, Allah’a giden yolu gösterir.”

Bu beyitlerde Kus b. Sâ’ide ölüm gerçeğinin herkes için geçerli olduğunu vurguladıktan sonra bunun karşısında kimsenin duramayacağını ifade etmiştir. Daha sonra bu söylediklerinin Allah’a götüren bir yol olduğunu ifade etmiştir. Özellikle son beyitte Allah lafzını kullanması, Kus’un tevhid anlayışına sahip olduğuna işaret eder. Bu şiiri ve onun hakkındaki rivayetler onun muvahhid olduğu konusunda ortak bir kanının oluşmasını sağlamıştır.

fi müllûki Himyer, thk. Merkezü’ d-Dirâsât ve’l-Ebhâsî’l-Yemeniyye (San’â: Merkezü’ d-Dirâsât ve’l-Ebhâsî’l-Yemeniyye, 1347/1928), 125.

⁴⁰ Şüreysî, *Şerhu makâmâtî’l-Harîrî*, 3/196.

⁴¹ Şeyho, *Şuarâu’n-nasrâniyye kable’l-İslâm*, 212.

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 2/292.

3.2. Zeyd b. Amr b. Nufeyl

Zeyd b. Amr (öl. 605 m.) Hz. Ömer'in amcasının oğludur.⁴³ Mekke'de meşhur bir ailenin çocuğu olup putlara ibadet etmemiştir. Tevhid inancı için bir arayışa girmiş, Hıristiyanlık ve Yahudilik dinlerini araştırmış ancak onları benimsemeyerek İbrâhim'in rabbine ibadet ettiğini ifade etmiştir.⁴⁴ Zeyd b. Amr, içkiden, zinadan, boğazlanmadan kesilen hayvan eti yemekten ve putlara kurban kesmekten uzak duran dönemin aydın şahsiyetlerinden birisidir.⁴⁵ Kureyşlilerin putlarını ilk olarak eleştiren ve bu sebeple Kureyşliler tarafından eziyet edilerek öldürülen Zeyd b. Amr, haniflerin en hayırlısı olarak kabul edilmiş ve kendisine "muvahhidu'l cahiliyye" (Cahiliye tevhidçisi) ismi verilmiştir.⁴⁶ Dolayısıyla Zeyd İslam'dan önce Haniflik anlayışının önemli şahsiyetlerinden birisi olarak kabul edilir.⁴⁷

Zeyd b. Amr, Hz. İbrahim'in dinine sahip olduğunu şöyle ifade ederdi: "Allah'ım! Şahit ol ki ben İbrahim'in dinindenim. Ey Allah'ım, ey İbrahim'in ilâhı, dinim İbrahim'in dinidir."⁴⁸ Yine onun hakkında yapılan bir rivayete göre Zeyd, "Allah'ım, eğer ibadetin hangi şeklinin sana daha sevimli geldiğini bilseydim o şekilde sana ibadet ederdim. Fakat ben bunu bilmiyorum" diyerek secdeye kapanırdı.⁴⁹

Zeyd b. Amr Cahiliye dönemine ait pek çok uygulamaya karşı çıkmış ve Cahiliye adetlerinden uzak durmuştur. Zinaya karşı insanları uyarmış, kız çocukları diri diri toprağa gömenlere engel olmaya çalışmıştır.⁵⁰ Hz. İbrahim'in anlayışı üzere olan Zeyd b. Amr'ın oğlu Said

⁴³ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. 'Amr b. Ğarâme el-Ümeyri (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 19/498.

⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 19/495.

⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/296.

⁴⁶ Hamdân Zehrânî, *Edebu'l-Hanefiyye fî Asri'l-Cahilî* (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Kulliyeti Lügati'l-Arabiyye ve Âdâbıha, Doktora Tezi, 1406/1985), 100.

⁴⁷ Bu konuda bk. Halit Özkan, "Zeyd b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/316; Recep Erkocaaslan, "Haniflerden Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in Hayatı ve Şahsiyeti", *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (Aralık 2020), 421-451.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhiri'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (b.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003) 1/518; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/296.

⁴⁹ Zehebî, *Târihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhiri'l-a'lâm*, 1/520.

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, 3/88.

ile Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e gelerek Zeyd için bağışlanma dilemesini istemişlerdir. Hz. Peygamber bunu kabul ederek ve Zeyd hakkında "o tek başına bir ümmet olarak haşredilecektir" cevabını verdiği rivayet edilir.⁵¹ Hz. Peygamber'in bu sözleri Zeyd ve onun gibi muvahhidler, sahabe kabul edilmedikleri halde, sahabeyi anlatan bazı kitaplarda yer almışlardır.⁵²

Zeyd b. Amr'ın hanif anlayışına mensup olduğu ve tevhid inancına sahip olduğuna dair kaynaklarda ortak bir kanı olduğu aşikârdır. Onun, tevhid anlayışını insanlara anlattığı ve bu durumu şiirlerinde dile getirdiği elimize ulaşan şiirlerle sabittir. Nitekim Zeyd b. Amr şu kasidesinde tevhid inancının temel dinamiklerini ortaya koymaktadır:⁵³

أَدِينُ إِذَا تُفْسِمَتِ الْأُمُورُ	أَرْبًا وَاحِدًا أَمْ أَلْفَ رَبِّ
كَذَلِكَ يَفْعَلُ الْجُلْدُ الصَّبُورُ	عَزَلْتُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ جَمِيعًا
وَلَا صَنَمِي بَنِي عَمْرٍو أُرُورُ	فَلَا الْعُزَّىٰ أَدِينُ وَلَا ابْنَتَيْهَا
لَنَا فِي الدَّهْرِ إِذْ حَلِمِي يَسِيرُ	وَلَا هُبْلَا أَدِينُ وَكَانَ رَبًّا
وَفِي الْأَيَّامِ يَعْرِفُهَا الْبَصِيرُ	عَجِبْتُ وَفِي اللَّيَالِي مُعْجِبَاتُ
كَثِيرًا كَانَ شَأْنُهُمُ الْفُجُورُ	بِأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَفْتَى رَجَالًا
فَيَرْثِلُ مِنْهُمْ الْطِفْلُ الصَّعِيرُ	وَأَبْقَى آخِرِينَ بِيَرِّ قَوْمِ
لِيَعْفَرَ ذُنُوبَ الرَّبِّ الْعَفُورُ	وَلَكِنْ أَعْبُدُ الرَّحْمَنَ رَبِّي
مَتَى مَا تَحْفَظُوهَا لَا تَبُورُوا	فَتَقْوَى اللَّهَ رَبَّكُمْ احْفَظُوهَا
وَاللِّكْفَارِ حَامِيَةً سَعِيرُ	تَرَى الْأَبْرَارَ دَارَهُمْ جَنَّاتٍ
يُلَاقُوا مَا تَضْبِقُ بِهِ الصُّدُورُ	وَخَزْيٍ فِي الْحَيَاةِ وَإِنْ مَيُّوتُوا

"İşler taksim edildiğinde bir rabbe mi yoksa bin rabbe mi ibadet edeyim.

Lât ve 'Uzza'yı hepsini terk ettim, yiğit ve sabırlı kişi aynen böyle yapar.

Ne 'Uzza'ya ne de onun iki kızına ibadet ederim. Ne de Benî Amr'ın iki putunu ziyaret ederim.

Aklımın henüz yetmediği çocukluğumda bize rabb olan Hübel'e de ibadet etmem.

Şaşırdım. Gecede ve gündüzde görenler için şaşılacak şeyler vardır.

⁵¹ Ebü'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esîr eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Alî Muhammed Mu'avved - Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/368.

⁵² Özkan, "Zeyd b. Amr", 44/317.

⁵³ Eysem Abbâs el-Kaysî, "Zeyd b. Amr b. Nufeyl Hayâtuh ve mâ Tebkâ min Şi'rih", *Mecelletu'l-Mevrid* 29/4, 90-91. Bu şiir farklı kaynaklar bazı ifadelerdeki değişiklikler de rivayet edilmiştir. Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 19/514.

(Bilmez misin) Allah, işi kötülük olan birçok kişiyi yok etti.

Küçük çocuklar da büyüsün diye bir kavmin iyi olanlarını bıraktı.

Fakat çok bağışlayıcı olan Rab, günahlarımı bağışlasın diye sadece Rabbim Rahman'a ibadet ederim.

Allah'a karşı olan takvanızı muhafaza edin. Onu muhafaza ederseniz helak olmazsınız.

İyilerin yurdunu cennet olduğunu görürsün. Kâfirlerin ise yakıcı cehennem.

Onlar dünyada rezillerdir. Öldüklerinde göğüslerini sıkıp daraltan azapla karşılaşırılar."

Bu kasidenin ibareleri kaynaklarda farklı olsa da hepsi aynı anlamları içermektedir. Kasidede Zeyd b. Amr'ın tevhid inancını benimsediği açıkça ortadadır. Kavminin ve atalarının inandıkları putlara inanmadığını ifade etmiş ve Allah'ın bağışlayıcı ve merhametli yönünü dile getirerek Allah'a ibadet etmeye ve ona karşı takvalı olmaya çağırmıştır. Birinci beyitte tek bir rabbe inanmayı vurgulaması, sonraki üç beyitte Cahiliyenin meşhur putlarına ibadet etmediğini ifade etmesi ve diğer beyitler Allah'ın gücünden, bağışlayıcı olmasından cennet ve azaptan bahsetmesi onun bir olan Allah'a inandığını gösterir.

Bir başka şiirinde ise Zeyd b. Amr tek olan yaratıcıya teslim olduğunu ve ona yöneldiğini şöyle ifade etmiştir:⁵⁴

وَأَسْلَمْتُ وَجْهِي لِمَنْ أَسْلَمْتُ لَهُ الْأَرْضُ تَحْمِلُ صَخْرًا ثَقَالًا
دَخَاهَا فَلَمَّا رَأَاهَا اسْتَوَى عَلَى الْمَاءِ أَرْسَى عَلَيْهَا الْجِيَالًا
وَأَسْلَمْتُ وَجْهِي لِمَنْ أَسْلَمْتُ لَهُ الْمُرْنُ تَحْمِلُ عَذَابًا زُلَالًا
إِذَا هِيَ سَبَقَتْ إِلَى بُلْدَةٍ أَطَاعَتْ فَصَبَّتْ عَلَيْهَا سَجَالًا

"Ağır kayaları taşıyan yerin teslim olduğu zata bütün benliğimle teslim oldum.

Suyun üzerine durduğunu görünce üzerine dağları sabit kıldı ve dağlarla onları ağırlaştırdı.

Tatlı ve saf suları taşıyan bulutların teslim olduğu zata bütün benliğimle teslim oldum.

Bir de bakarsın ki o bulutlar, bir beldeye sürüklendiğinde, boyun eğip sularını döküvermişler."

⁵⁴ Cemâluddîn Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-umem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 2/331.

Yine bu beyitlere şair Allah'a teslim olduğunu vurgularken aslında bütün kâinatın da ona teslim olduğunu ifade etmiştir.

Bir başka şiirinde ise Zeyd b. Amr'ın Allah inancı şu beyitlerde ortaya çıkmaktadır:⁵⁵

إِلَى اللَّهِ أَهْدِي مَذْحِي وَتَنَائِيَا وَقَوْلًا رَصِينًا لَا يَبِي الدَّهْرَ بَاقِيَا
إِلَى الْمَلِكِ الْأَعْلَى الَّذِي لَيْسَ فَوْقَهُ إِلَهَ وَلَا رَبَّ يَكُونُ مُدَائِيَا
أَلَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِيَّاكَ وَالرَّحَى فَإِنَّكَ لَا تُخْفِي مِنَ اللَّهِ خَافِيَا
وَإِيَّاكَ لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ غَيْرَهُ فَإِنَّ سَبِيلَ الرُّشْدِ أَصْبَحَ بَادِيَا
رَضِيْتُ بِكَ اللَّهُمَّ رَبًّا فَلَنْ أَرَى أَدِينُ إِلَهًا غَيْرَكَ اللَّهُ ثَنَائِيَا

“Zamanın eskitmeyeceği muhkem sözlerle Allah'a övgü ve medihlerimi sunuyorum.

Ondan daha üstün ne bir rab ne de bir ilah olan en yüce Melike.

Ey insan! Ölüme karşı dikkatli ol! Sen (ölüm hakikati geldiğinde) Allah'tan hiçbir şeyi gizleyemezsin.

Sakin Allah'a ortak koşma! Zira doğru yol apaçık görünür oldu.

Ey Allah'ım! Rab olarak senden hoşnut oldum. Senden başka ikinci bir rabbe ibadet etmem.”

Şair 18 beyitten oluşan kasidesinin bu beş beytinde bütün övgülerini Yüce Allah'a armağan ettiğini ve ondan başka ne bir ilahın ne de bir rabbin olabileceğini vurgulamaktır. Ayrıca ölüm gerçeğini hatırlatan şair burada ölümden korkmaktan çok ölümden sonra amellerin gizli kalmayacağı günden ve hesap gününden korkulmasına işaret etmektedir. Yine Allah'a karşı şirk koşulmamasını ifade ederken de asıl hakikatin zaten ortada olduğuna işaret etmiştir. Son olarak da Allah'tan başka kimseye ibadet etmeyeceğini vurgulamıştır. İbn Hişâm (öl. 218/833) bu beyitlerin bir kısmının Ümeyye b. Salt'a ait olduğunu ifade etmişse de genel olarak kaynaklarda söz konusu kaside Zeyd b. Amr'a nispet edilir.⁵⁶

3.3. Züheyr b. Ebî Sülmâ el-Muzenî

Züheyr b. Ebî Sülmâ (öl. 609 m.), Cahiliye devrinin önde gelen muallaka şairlerindendir. Babasının kabilesi olan Müzeyne kabilesine

⁵⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm el-Meâfirî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Kahire: Şirketü ve Matbatü Mustafa, 1375/1955), 1/227-228; Kaysî, “Zeyd b. Amr b. Nufeyl Hayâtuh ve mâ Tebkâ min Şi'rih”, 91.

⁵⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/227.

214 | R. MEŞE / Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı- mensuptur.⁵⁷ Bisetten bir sene önce miladi 609 yılında vefat etmiştir.⁵⁸ Meşhur Kasîde-i Bürde'yi (Banet Suad) yazan sahabe şair Ka'b b. Züheyr (öl. 24/645), Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın oğludur.⁵⁹ İyi bir ahlaka sahip olan Züheyr, Hz. Peygamber'in tebliğinden önce tevhid ve hak din hakkında şiirler yazan bir şairdir. Hanif grubunda yer alır, Allah'a ve ahiret gününe inanırdı.⁶⁰

Züheyr, İslam öncesi şairleri arasında önemli bir yere sahip olup birinci tabakada ismi zikredilir.⁶¹ Muallaka şairlerinden İmruü'l-Kays (öl. 540 m.), Nabiğa (öl. 604 m.) ve Züheyr'in Cahiliye dönemi üç büyük şairi olduğu rivayet edilir.⁶² Hz. Ömer'in Züheyr'i "insanlar arasında en şair olanı" şeklinde övdüğü rivayet edilir.⁶³ Züheyr kasidelerini yazarken büyük özen gösterirdi. Bir kaside yazıp insanlara sunması bir yılı bulurdu. Bu sebeple onun kasidelerine "havliyyâtü Züheyr" (Züheyr'in yıllıkları) denilmiş ve bir darbimesel haline gelmiştir.⁶⁴

Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın şiirlerinde hikmet teması ön plana çıkar.⁶⁵ Bunun yanında dini motifleri şiirlerinde çokça ele almıştır. Şiirleri incelendiğinde tevhidi vurgulayan birçok beyitle karşılamak mümkündür. Yine şiirlerinde ahiret, hesap, ceza, sevap, cennet-cehennem, amel defteri gibi dini ifadeler de kullanılır.⁶⁶

⁵⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ*, nşr. Dâru'l-Hadîs (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1423/2002), 1/137; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *Şerhu'l-muallakati's-seb'a*, nşr. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî (b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423/2002), 121; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1995), 1/300.

⁵⁸ Mustafâ Sâdık er-Râfi'î, *Târîhu âdâbi'l-Arab* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 3/157.

⁵⁹ Zevzenî, *Şerhu'l-muallakati's-seb'a*, 122.

⁶⁰ Süleyman Tülücü, "Züheyr b. Ebî Sülmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/540.

⁶¹ İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâti fuhûli's-şuâra*, 1/51; İmruü'l-Kays b. Hucr b. el-Hâris el-Kindî, *Divânü İmruü'l-Kays*, thk. Abdurrahman Mustâvî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004), 11.

⁶² Râfi'î, *Târîhu âdâbi'l-Arab*, 3/156.

⁶³ İbn Kuteybe, *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ*, 1/137; Ebu'l-Abbâs Sa'leb, *Şerhu şî'ri Züheyr b. Ebî Sülmâ*, thk. Fahreddîn Kabâve (Dimeşk: Matba'atü'l-Çûsânî, 2008), 201.

⁶⁴ Zevzenî, *Şerhu'l-muallakati's-seb'a*, 122.

⁶⁵ Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 1/307.

⁶⁶ Bk. Sa'leb, *Şerhu şî'ri Züheyr b. Ebî Sülmâ*, 13-283.

Zühayr'in şiirlerde putperestlik izlerine rastlanmamaktadır. Yahudilikten etkilenmediği de bilinen bir gerçektir.⁶⁷ Ancak onun Hristiyanlıktan etkilendiği de ifade etmiştir.⁶⁸

Zühayr'in şiirlerine bakılınca her ne kadar İslami döneme yetişmemişse de tevhid inancına sahip olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Zira divanı incelendiğinde 13 yerde Allah lafzını kullandığı görülür. Ayrıca şiirlerinde birçok dini motife yer vermiştir.⁶⁹

Zühayr'in şiirlerindeki genel havaya bakılınca onun Allah'a ve ahirete inandığı sonucuna varılabilir.⁷⁰ Ebû Ubeyde'den nakledilen bir rivayete göre Zühayr şöyle diyordu: "Eğer ayıplamasaydınız, ölmelerinden sonra şu şeyleri diriltecek olan (Allah'a) secde ederdim."⁷¹ Mesela onun şu beyitleri Allah'a olan inancına işaret etmektedir:⁷²

بَدَا لِي أَنَّ اللَّهَ حَقٌّ فَزَادَنِي إِلَى الْحَقِّ تَقْوَى اللَّهِ مَا قَدْ بَدَا لِي
بَدَا لِي أَنِّي لَسْتُ مُدْرِكٌ مَا مَضَى وَلَا سَابِقِي شَيْئًا إِذَا كَانَ جَانِبًا

"Allah'ın Hak olduğu bana tecelli oldu. Bana bu tecelli olan, Allah'a karşı takvamı arttırıyor.

Anladım ki geçmiş olana ulaşma imkânım olmadığı gibi gelenin de önüne geçemem."

Zühayr bazı hakikatlerin farkına varmış ve şiirlerine de bunu yansıtmıştır. Mesela ölümden sonra bir hesap günü olduğunu, içimizde olan şeyleri Allah'ın bildiğini ve bunlar hakkında insanın sorguya çekileceğini şöyle ifade etmiştir:⁷³

⁶⁷ Bu konuda bk. Süleyman Tülücü, "Cahiliye Devri Şairlerden Zühayr'in Dini İnancı ve Şiirlerinde Dini İzler", *Diyanet Dergisi* 25/2 (1989), 4-5.

⁶⁸ Zevzenî, *Şerhu'l-muallakati's-seb'a*, 128.

⁶⁹ Tülücü, "Cahiliye Devri Şairlerden Zühayr'in Dini İnancı ve Şiirlerinde Dini İzler", 8.

⁷⁰ Kaysî, "Zeyd b. Amr b. Nufeyl Hayâtuh ve mâ Tebkâ min Şi'rih", 88.

⁷¹ Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hattâb el-Kurâşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab*, thk. Alî Muhammed el-Becâdî (b.y.: Nahdatü Mısır Li'tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.) 70.

⁷² Sa'leb, *Şerhu şî'ri Zühayr b. Ebî Sülmâ*, 208-209; Muhammed b. Aydemir el-Musta'simî, *ed-Dürri'l-ferîd ve beytü'l-kasîd*, thk. Kâmil Selmân el-Cebûrî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015), 3/281.

⁷³ Sa'leb, *Şerhu şî'ri Zühayr b. Ebî Sülmâ*, 26; Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. Îsâ el-A'lem eş-Şentemerî en-Nahvî, *Şerhu Divâni Zuheyir b. Ebî Sulmâ*, thk. Muhammed Bedruddin Ebî Firâs (Mısır: Matbaatü'l-Hamidiyye, 1323/1905), 86; Zevzenî, *Şerhu'l-muallakati's-seb'a*, 128; Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 1/303.

فَلَا تَكْتُمَنَّ اللَّهُ مَا فِي نُفُوسِكُمْ
لِيَحْكِيَ وَمَهْمَا يُكْتَمِ اللَّهُ يَعْلَمُ
يُؤَخَّرُ فَيُوضَعُ فِي كِتَابٍ فَيُدْخَرُ
لِيَوْمِ الْحِسَابِ أَوْ يُعْجَلُ فَيُنْفَخَ

“İçinizde olan şeyleri Allah’tan gizlemeye çalışmayın. Her ne kadar gizleseniz de Allah onu bilir.

(Yaptıklarınızın karşılığı) ertelenir ve bir kitaba konur. Ya hesap gününe saklanır ya da acele edilir ve intikam hemen alınır.”

Yine Züheyr tevhid inancını gösteren işaretlerden bir tanesi de farklı kasidelerinden alınan aşağıdaki beyitlerde Allah adına yemin etmesidir:

تَاللَّهِ قَدْ عَلِمْتُ قَيْسٌ إِذَا قَدَفْتُ
رِيحَ الشِّتَاءِ بُيُوتَ الْحَيِّ بِالْعَيْنِ
تَاللَّهِ ذَا قَسَمًا لَقَدْ عَلِمْتُ
دُبْيَانُ عَامِ الْحَبْسِ وَالْأَصْرِ
تَعَلَّمَنْ هَا لَعَمْرُ اللَّهِ ذَا قَسَمًا
فَأَقْصِدْ بِدَرْعِكَ وَأَنْظُرْ أَيْنَ تَنْسَلِكُ
وَقَالَتْ أُمُّ كَعْبٍ لَا تُزْرِنَا
فَلَا وَاللَّهِ مَا لَكَ مِنْ مَرَارٍ

“Allah’a yemin olsun ki Kays kavmi, kış rüzgarı mahallenin evlerini savurduğunda ağaçtan yapılmış ağaçlarının ne olduğunun farkına vardı.⁷⁴

Allah’a yemin olsun, yeminle söylüyorum. Zübyan kavmi, hapsedildiği ve bağlandığı yılı bildi.⁷⁵

Şunu iyi bil ki; Allah’a yeminle söylüyorum, yapmayacağın işi bırak, işin sonu nereye gider düşün.⁷⁶

Ka’b’in annesi dedi ki: Bizi ziyaret etme. Hayır asla! Allah’a yemin olsun ki seni ziyaret edeceğimiz bir yer yok.”⁷⁷

Yukarıda verilen beyitler farklı kasidelerden alınmıştır. Bu beyitlerde her birinde şair Allah adına yemin etmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi Cahiliye döneminde Allah adına yemin edilmesi yaygın bir anlayıştı. Züheyr de şiirlerinde bunu kullanmış ve bu da onda tevhid anlayışının olduğuna işaretler.

3.4. Varaka b. Nevfel

Varaka b. Nevfel (öl. 610 m.) Cahiliye dönemi hanif şairlerindedir. Ölüm tarihi hakkında ihtilaf vardır.⁷⁸ Ziriklî (öl. 1976) miladi 611 yılında

⁷⁴ Sa’leb, Şerhu şî’ri Züheyr b. Ebî Sülmâ, 99.

⁷⁵ Sa’leb, Şerhu şî’ri Züheyr b. Ebî Sülmâ, 77.

⁷⁶ Sa’leb, Şerhu şî’ri Züheyr b. Ebî Sülmâ, 137.

⁷⁷ Sa’leb, Şerhu şî’ri Züheyr b. Ebî Sülmâ, 250.

⁷⁸ Bk. Üzeyr Hüseyin Gassân, Varaka b. Nevfel Mübeşşiru’r-rasûl: Asruhu ve hayatuhu ve şî’ruhu (Beirut: Daru’l-Kutübi’l-İlmiyye, 1423/2002), 56-57.

öldüğünü ifade eder.⁷⁹ Hz. Hatice'nin amcasının oğlu olup beşinci kuşaktan Hz. Peygamber ile birleşmektedir.⁸⁰ Varaka İncil ve diğer semavi dinlerin kitaplarını okuyan ender şahsiyetlerden olan ilim ehli biri olarak bilinir.⁸¹ İslam tarihi eserlerinde şairlik yönüne pek değinilmeyen Varaka aslında Cahiliye döneminin önemli şairlerden birisidir.⁸²

Meşhur haniflerden olan Varaka putperestlikten etkilenmemiş tam aksine onların düşünce ve inançlarına karşı çıkmıştır.⁸³ Cahiliye döneminde müşriklerin yaşam tarzını beğenmeyip yeni bir din arayışına girmiştir. Bu arayıştan sonra Hristiyanlığı seçtiği rivayetlerde mevcuttur.⁸⁴ Ancak bu din üzerine ölüp ölmediği ihtilaf konusudur.⁸⁵ Ayrıca bir şiirinde hanif olan Zeyd b. Amr'ın dinine tabi olduğunu ifade etmiştir. Pek çok dil bilen Varaka diyar diyar dolaşarak tevhid inancının peşine düşmüştür.⁸⁶ Bunun yanında Varaka hakkında kaynaklarda fazla bilginin olmamasından dolayı bazı şarkiyatçılar Varaka'nın Hz. Peygamberi dini ve kültürel anlamda etkilediği iddiasını ortaya atmışlardır. Ancak bu spekülatif görüşlerin doğru olmadığı ortadadır.⁸⁷

Varaka'nın putperestliği reddettiği, Arapların kötü alışkanlarından meyletmediği hanif ve muvahhid olduğu konusunda kaynaklarda ihtilaf yoktur.⁸⁸ Bunu şiirlerine yansıtan Varaka, pek çok dinî temayı şiirlerde ele

⁷⁹ Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, nşr. Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn (b.y.: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 1423/2002), 8/114.

⁸⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/115; Gassân, *Varaka b. Nevfel Mübeşşiru'r-rasûl: Asruhu ve hayatuhu ve şî'ruh*, 50.

⁸¹ Zehrânî, *Edebu'l-Hanefiyye fi Asri'l-Cahili*, 110.

⁸² Gassân, *Varaka b. Nevfel Mübeşşiru'r-rasûl: Asruhu ve hayatuhu ve şî'ruh*, 97.

⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 63/3.

⁸⁴ Zehrânî, *Edebu'l-Hanefiyye fi Asri'l-Cahili*, 108-109.

⁸⁵ Bünyamil Erul, "Varaka b. Nevfel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Vakfı Yayınları, 2012), 42/517.

⁸⁶ Cevâd Alî, *el-Mufassal fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 12/77.

⁸⁷ Bu konuda bk. Özcan Hıdır, "İlk Vahyin Gelişi Hadisi Bağlamında Varaka b. Nevfel'in Hz. Peygamber'e Dinî-Kültürel Etkisine Dair İddiaların Değerlendirilmesi", *Marife* 4/2 (Güz 2004), 27-37.

⁸⁸ Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 63/3; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-umem ve'l-mulûk*, 2/373; Cevâd Alî, *el-Mufassal fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 12/77.

218 | R. MEŞE / Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı- almıştır.⁸⁹ Özellikle de tevhid konusundaki şiirlerinde Allah'ın birliğini vurgulamaktadır. Mesela aşağıdaki beyitlerde kabileleri tevhide çağırıp eşi ve benzeri olmayan Allah'a ibadet etmeye çağırırken şöyle demektedir:⁹⁰

أَنَا النَّذِيرُ فَلَا يُعْرَضُكُمْ أَحَدٌ لَقَدْ نَصَحْتُ لَأَقْوَامٍ وَقُلْتُ لَهُمْ
فَإِنْ دَعَوْكُمْ فَاقْبَلُوا بَيْنَنَا حَدُدٌ لَا تَعْبُدَنَّ إِلَهًا غَيْرَ خَالِقِكُمْ
رَبُّ الْبَرِّيَّةِ فَزِدْ وَاجِدْ صَمَدٌ سُبْحَانَ ذِي الْعَرْشِ سُبْحَانًا نَعُودُ لَهُ
وَقَبْلُ سَبْحَهُ الْجُودِيُّ وَالْجُمُدُ سُبْحَانَهُ ثُمَّ سُبْحَانًا نَعُودُ لَهُ
لَا يَنْبَغِي أَنْ يُسَاوَى مُلْكُهُ أَحَدٌ مُسَخَّرٌ كُلُّ مَا نَحَتَّ السَّمَاءُ لَهُ
يَنْمَى إِلَهُهُ وَيُودَى الْمَالُ وَالْوَلَدُ لَا شَيْءَ مِمَّا تَرَى تَبَيَّنَتْهُ

“Kabilelere nasihat ettim ve onlara şöyle dedim: Ben sadece uyarıcıyım, sizi kimse aldatmasın.

Asla yaratıcınızın başka bir İlah'a ibadet etmeyin. Eğer sizi (başkasına ibadet etmeye) çağırırlarsa, biz başkasına ibadet etmeyiz deyin.

Eşi olmayan arşın sahibini tespih ve tenzih ederim. Mahlûkatın Rabbi tektir, birdir ve sameddir.

Daha önce Cûdî ve Cumüd dağlarının tenzih ettiği gibi ben de tüm noksan sıfatlardan münezze olana tespih eder, sığınırım.

Bu gökyüzü altında her ne varsa onun emrine amadedir. Onun mülkünde bir benzerinin olması düşünülemez.

Gördüğün her şeyin şatafatlı görünümünü kalıcı değildir. Mal ve çocukları yok olurken Allah baki kalır.”

Bu beyitlerde Varaka bir uyarıcı olarak insanları Allah'a ibadet etmeye ve Allah'tan başkasına ibadet etmemeye çağırmıştır. Allah'ın bir, eşinin benzerinin olmadığı ve samed olduğunu vurgulamış, Allah'ı tenzih ve tespih ettiğini ifade etmiştir. Son olarak da göğün altında olan her şeyin Allah'a mülkü olduğunu ve Allah'tan başka her şeyin yok olacağını vurgulamıştır.

Mekkeli müşrikler tarafından Zeyd b. Amr öldürülünce Varaka, ona yazdığı mersiyede onun tevhidini şöyle tasdik etmektedir:⁹¹

⁸⁹ Bu konuda bk. Gassân, *Varaka b. Nevfel Mübeşşiru'r-rasûl: Asruhu ve hayatuhu ve şi'ruh*, 113-154.

⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 63/25-26; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-umem ve'l-mulûk*, 3/373-374; Gassân, *Varaka b. Nevfel Mübeşşiru'r-rasûl: Asruhu ve hayatuhu ve şi'ruh*, 132.

⁹¹ Gassân, *Varaka b. Nevfel Mübeşşiru'r-rasûl: Asruhu ve hayatuhu ve şi'ruh*, 151-152.

رَشَدَتْ وَأَنْعَمْتَ ابْنَ عَمْرٍو وَإِتْمَا
بِدِينِكَ رَبًّا لَيْسَ رَبُّ كَمِثْلِهِ
وَإِدْرَاكَكَ الدَّيْنِ الَّذِي قَدْ طَلَبْتُهُ
فَأَصْبَحْتَ فِي دَارِ كَرِيمٍ مُقَامُهَا
تَجَنَّبْتَ تَنْوَرًا مِّنَ النَّارِ حَامِيًا
وَتَرَكْتَ أَوْثَانَ الطَّوَاغِي كَمَا هِيََا
وَلَمْ تَكُ عَنْ تَوْحِيدِ رَبِّكَ سَاهِيَا
ثُمَّ عَلَّلَ فِيهَا بِالْكَرَامَةِ لِأَهْيَا

“Ey İbn ‘Amr doğru yolu bularak ve yaşayarak Allah’ın o kızgın fırınının ateşinden kendini korumuş oldun.

Benzeri olmayan rabbine itaat etmen ve putları olduğu gibi terk etmen (seni ateşten korudu).

Ve istediğin (hanif) dine ulaşman sebebiyle rabbinin tevhidinde hiç hata yapmadın.

Artık kendisinde ikamet etmenin güzel olduğu bir yurttasın ve orada saygın bir şekilde eğlenip duracaksın.”

Bu beyitlerde aslında Varaka Zeyd b. Amr’ın tevhid inancını aktarırken kendisinin de tasdik ettiğini ifade etmiştir. Nitekim aynı kasidenin devamında söylediği beyitlerde kendi tevhid inancını da ifade etmiştir:⁹²

وَقَدْ تُدْرِكُ الْإِنْسَانَ رَحْمَةً رَبِّهِ
أَقُولُ إِذَا زُرْتُ أَرْضاً مَخُوفَةً
حَنَانِيكَ إِنَّ الْحَيَّ كَانَتْ رَجَاءَهُمْ
أَدِينُ لِرَبِّ يَسْتَجِيبُ وَلَا أَرَى
أَقُولُ إِذَا صَلَّيْتُ فِي كُلِّ بَيْعَةٍ
وَلَوْ كَانَ تَحْتَ الْأَرْضِ سَبْعِينَ وَاثِنَا
حَنَانِيكَ لَا تُظْهِرُ عَلَيَّ الْأَعْدَاءِنَا
وَأَنْتَ إِلَهِي رَبَّنَا وَرَجَائِنَا
أَدِينُ لِمَنْ لَا يَسْمَعُ الدَّهْرَ وَاعِينَا
تَبَارَكْتَ قَدْ أَكْثَرْتَ بِاسْمِكَ دَاعِيًا

“Yerin yedi kat dibinde dahi olsa dahi insana rabbinin rahmeti ona yetişir.

Eğer (kimsenin gitmeye cesaret edemediği) korkunç bir yere gidersem, Sana (Allah’a) sığınırım karşıma düşmanlarımı çıkarma.

Merhametini diliyorum! Müşriklerin ricası cinleredir. Rabbim! Sen benim ilahımsın, benim ricam sanadır.

Ben duaya icabet eden rabbe ibadet ediyorum. Duymayan ve zamanın farkında olmayan şeye ibadet etmem.

Diyorum ki: Rabbim! Her mescitte sana ibadet edildiğinde yarattığın birçok kişi ismini yüceltir.”

Varaka’nın Zeyd b. Amr için yazdığı bu mersiye onun bir olan Allah’a iman ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Kişinin sadece rabbinin

⁹² Gassân, Varaka b. Nevfel Mübeşşiru’r-rasûl: Asruhu ve hayatuhu ve şî’ruhu, 152-154.

220 | R. MEŞE / Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı- rahmetini ummasını, duymayan ve hiçbir şeyin farkında olmayan putlara ibadet etmenin anlamsızlığını bu beyitlerde ifade etmiştir.

3.5. Ümeyye b. Ebi's-Salt

Cahiliye dönemi hanif şairlerden biri de Ümeyye b. Ebi's-Salt'tır (öl. 8/630 ?)⁹³ Hz. Peygamber zamanında yaşamıştır. Müslüman olmadığından bazıları tarafından Muhadram şairleri arasında sayılmaz.⁹⁴ Yahudilik ve Hristiyanlık hakkındaki kitapları okumuş ve bunlara vakıf olmuştur.⁹⁵ Putperestlikten uzak durmuş, Cahiliyenin yaşama tarzına karşı çıkmış ve hanif dinini benimsemiştir. Cahiliye döneminde kullanılan "Bismikellahümme" ifadesinin ilk kullanımı ona nispet edilir.⁹⁶

Ümeyye bir peygamberin gönderileceğini biliyordu. Ancak bu şerefin kendisine verileceğini zannediyordu.⁹⁷ Risalet görevi Hz. Peygamber'e verildiğinde ona inandığı kıskançlık duygusundan Müslüman olmamıştır.⁹⁸ Hz. Peygamberi üzen davranışlar göstermiş ve bedir ölüleri için de mersiye söylemiştir.⁹⁹

Ümeyye, Cahiliye dönemi şairleri arasında divanında dini meselelerin en çok olduğu şairdir. Bu şairin divanı tevhid, Allah'a övgü, ölümden sonra diriliş, hesap ve ceza gibi hakikatler yoğunluktadır.¹⁰⁰ Ancak bu şairin şiirleri her ne kadar hakikatleri ikrar etse de kalbi iman etmemiş, İslam geldikten sonra Müslümanlara karşı düşmanca bir tavra girmiştir. Bu sebeple Peygamber efendimiz onunla ilgili olarak "dili iman etti kalbi inkâr etti" buyurmuştur.¹⁰¹ Hz. Peygamber'in bu şekilde

⁹³ Bu konuda bk. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-umem ve'l-mulûk*, 3/142-151.

⁹⁴ Zülfikar Tüccar, "Ümeyye b. Ebü's-Salt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/304.

⁹⁵ Behcet Abdulğafûr el-Hadîsî, *Ümeyye b. Ebi's-Salt Hayâtuhû ve şî'ruhu* (Abû Dabi: Mecmaü's-Sekâfi, 1430/2009), 49.

⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/286. Küçükçopur, *İslam Tarihinde Hanifler*, 62.

⁹⁷ Küçükçopur, *İslam Tarihinde Hanifler*, 62.

⁹⁸ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-umem ve'l-mulûk*, 3/142; Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 1/394.

⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/413.

¹⁰⁰ Bu konuda bk. *Divânu Ümeyye b. Ebi's-Salt*, thk. Beşîr Yemût (Beyrut: Mataba'atü'l-Vataniyye, 1934), 17-74.

¹⁰¹ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-umem ve'l-mulûk*, 3/142.

buyurmasına sebep olan ve zahiren Ümeyye'nin din anlayışını ortaya koyan beyitlerden bir kısmı şöyledir:¹⁰²

بِالْحَيْرِ صَبَّحْنَا رَبِّي وَمَسَانَا	الْحَمْدُ لِلَّهِ مُمَسِينَا وَمُصْبِحُنَا
وَأَجْعَلْ سَرِيرَةَ قَلْبِي الدَّهْرَ إِيمَانًا	يَا رَبِّ لَا تَجْعَلْنِي كَافِرًا أَبَدًا
وَاللَّحْمَ وَاللَّحْمَ مَا عَمَرْتِ إِنْسَانًا	وَاحْلَطْ بِهِ بَنِيَّتِي وَاحْلَطْ بِهِ بَشْرِي
وَالرَّافِعُونَ لِسُلَيْمِ اللَّهِ أَرْكَانًا	إِنِّي أَعُوذُ بِمَنْ حَجَّ الْحَجِيجُ لَهُ
لَمْ يَتَّعُوا بِثَوَابِ اللَّهِ أَنَّمَا	مُسْتَلِيمِينَ إِلَيْهِ عِنْدَ حَجِّهِمْ

“Bizi en güzel şekilde sabaha ve akşama kavuşturan rabbim Allah’a hamd olsun.

Ey Rabbim! Beni asla kafir kılma ve kalbimin derinliğine imanı yerleştire.

Bir insan olarak yaşadığım sürece imanı bünyeme, derime, etime, kanuma karıştır.

Ben kendisi için hacıların hac yaptığına ve Allah’ın dininin erkânlarını yüceltenlerin hac yaptığına sığınırım.

Onlar ki hac yaparken Allah’a teslim olurlar ve O’nun sevabından başka bir şey istemezler.”

Bu beyitlerde Ümeyye'nin din anlayışı İslam’a çok yaklaşmaktadır. Zira Allah’a hamd ile başlamaktadır. Daha sonra rabbinden iman dilemekte ve imanın bütün zerrelere yerleşmesi için dua etmektedir. Çok eskiden beri var olan hac ibadetinin de sadece Allah için yaptığını vurgulamaktadır. Tevhid vurgusunun çok bariz olduğu bu beyitlerde her ne kadar içerik doğru olsa da söylenirken samimiyet olmadığından Hz. Peygamber Ümeyye'nin kalbinin iman etmediğini buyurmuştur.

Bir başka kasidesinin ilk iki beytinde Ümeyye Allah’ın birliğini şu beyitlerle vurgulamıştır:¹⁰³

وَلَدًا وَقَدَّرَ خَلْقَهُ تَقْدِيرًا	الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ
فِي الْخَاشِعِينَ لَوَجْهِهِ مَشْكُورًا	وَعَنَا لَهُ وَجْهِي وَخَلْقِي كُلَّهُ

“Çocuk edinmeyen ve bütün varlıklara bir kader tayin eden Allah’a hamd olsun.

Allah’a şükrederek boyun eğenlerle içinde ben de bütün benliğim ve yaratılışımla ona boyun eğirim.”

¹⁰² Dîvânü Ümeyye b. Ebi’s-Salt, 62.

¹⁰³ el-Hadîsî, Ümeyye b. Ebi’s-Salt Hayâtuhû ve şî’ruhu, 206-207.

Yine bu beyitlerde Ümeyye Allah birliğini ve her şeye takdir ettiğini ifade ederek kendisinin bütün benliği ile O'na yöneldiğini vurgulamıştır. Bu beyitlerin ilki (الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا يَتَّخِذُ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا) “Göklerin ve yerlerin mülkü O’na aittir. O çocuk edinmemiş ve mülkünde ortağı yoktur. Her şeyi bir ölçüye göre takdir ederek yaratmıştır.”¹⁰⁴ ayetine, ikincisi ise (وَعَنْتَ الْجُوهَ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا) “Bütün herkes yaşayan, yaratıklarına hakim olan ve onları koruyup gözeten Allah’a boyun eğer. Zulüm yüklenen kaybetmiştir”¹⁰⁵ ayetine muhteva ve lafız açısından benzetmektedir. Ümeyye’nin divanı incelendiğinde ise birçok şiirin muhteva ve lafızları Kur’ân’la benzerlik gösterdiği görülebilir. Bu durum bu şiirlerin sonradan Müslümanlar tarafından ona nispet edildiği iddiasını ortaya çıkarmıştır. Ancak Cevâd Ali gibi tarihçiler onun şiirlerinin Kur’an’dan iktibas olmasına ihtimal vermemektedir. Cevad Ali birçok ihtimal üzerinde durduktan sonra Ümeyye’nin şiirlerinde Kur’ân lafızlarını ve muhtevasının olmasının sebebinin İslamî dönemde bazılarının yaptığı bir işe bağlayıp bu ifadelerin Ümeyye’nin dilinden söylendiğini ifade etmiştir.¹⁰⁶

Bir başka şiirinde Ümeyye âlemlerin rabbinin Allah olduğunu ve yeri ve göğü yaratmasını, kâinatı oluşumunu şöyle tasvir etmektedir:¹⁰⁷

وَرَبُّ الرَّاكِبَاتِ مِنَ الْجِبَالِ	إِلَهَ الْعَالَمِينَ وَكُلِّ أَرْضٍ
بِلا عَمَدٍ يُرِينَ وَلَا رِجَالٍ	بَنَاهَا وَإِنِّي سَبْعًا شِدَادًا
مِنَ الشَّمْسِ الْمُضِيئَةِ وَالْهِلَالِ	وَسَوَّاهَا وَزَيَّنَّهَا بِنُورٍ
وَأَنْهَارًا مِنَ الْعَذْبِ الزَّلَالِ	وَسَقَّى الْأَرْضَ فَاَتَبَجَسَتْ عُيُونًا

“(Allah) âlemlerin ve bütün yerin ilahıdır. Yeryüzünde sabit, büyük dağların rabbidir.

Yeri inşa etti ve gözle görülebilecek ne bir direk ve bir adam olmadan yedi kat göğü yarattı.

O yere şekil verdi. Parlak güneş ve hilalin ışıltısıyla da onu süsledi.

Yer yarıldı. Tatlı, saf pınar ve nehir suları ortaya çıktı.”

Bu beyitlerde Ümeyye’nin yerin ve göğün yaratmasından, kâinatın oluşumdan bahsetmesi Allah’ın birliğine delil getirmesinden

¹⁰⁴ el-Furkân 25/2.

¹⁰⁵ Taha 20/111.

¹⁰⁶ Cevâd Alî, *el-Mufasssal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, 12/66-68.

¹⁰⁷ *Dîvânu Ümeyye b. Ebi's-Salt*, 49; Dayf, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, 1/394.

kaynaklanır. Ümeyye, divanında Allah'ın varlığı ve birliğine işaret eden delilleri sık sık kullanır.

Yukarıda verdiğimiz şiirler dışında tevhidi konu edindiği şiirleri divanında mevcuttur. Ümeyye'nin bu şiirlerde güçlü bir tevhid vurgusu vardır. Verilen örnekler konunun anlaşılması için yeterli olduğundan bu örneklerle yetinilmiştir.

Sonuç

İslam tarihi açısından haniflerin özelde ise hanif şairlerin yaşantı ve düşüncelerinin ve bunların şiirlerine yansımalarının bilinmesi önemlidir. Öyle ki oryantalistler haniflik olarak bilinen anlayışın İslam ile beraber ortaya çıktığı iddialarına karşın, Ümeyye b. Salt'ın bi'setten önce haniflik ibaresini şiirlerinde kullanması oryantalistlerin tezini çürütmede önemli bir delildir. Bu açıdan bu çalışmada Cahiliye döneminde meşhur olan hanif şairlerin şiirlerinde tevhid anlayışları ortaya konulmuştur. Söz konusu hanif şairlerin şiirlerinin sıhhati konusunda şüpheye düşenlerin delillerinin de tatmin eder derece olmadığı aşikârdır. Bu açıdan Cahiliye döneminde tevhid ile alakalı yazılan bu şiirlerin o dönemde tevhid inancına sahip kişilerin varlığını ortaya koymakla beraber bu inancın nasıl olduğuna dair bilgi de vermektedir.

Bu şiirlerin mütalaası neticesinde çalışmada ele alınan hanif şairlerin tevhid anlayışı ile İslam'ın tevhid anlayışı arasında herhangi bir fark görülmemiştir. Hanif şairlerin İslam inanç sistemi ile paralel bir anlayışta oldukları ve İslam inanç ve muamelat sistemine aykırı bir davranış sergilemedikleri bu şiirlerden anlaşılabilir. Zira Allah'ın birliği, O'na ortak koşmanın yanlışlığı, O'nun yerin ve göğün sahibi olduğu, bütün mahlûkatın tek sahibi ve yaratıcısı, din ve hesap günün sahibi olduğu gibi İslam'ın temel tevhid vurgusu bu şiirlerde de dile getirilmiştir. Söz konusu şairlerin yeni bir peygamber bekledikleri ve bunu bazı şiirlerinde dile getirdikleri de bilinir. Yeni peygambere de bu hanif şairlerin bazıları inanmış, bazıları inanmamış, bazıları ise iman etmeye ömürleri vefa etmemiştir. Ümeyye b. Ebi's-Salt ise yeni peygamberi kabullendiği halde iman etmemiştir.

Kaynakça

- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 4. Basım, ts.
- Câhiz, Ebû Osmân Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. 3 Cilt. nşr. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Cevâd Alî. *el-Mufasssal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. b.y.: Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *Tâcu'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmî Li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Cumahî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm. *Tabakâti fuhûli's-şuâra*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- Cündî, Alî. *Fî târihi'l-Edebi'l-Câhilî*. b.y.: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1412/1991.
- Çağrıncı, Mustafa. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/316-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. 10 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1995.
- Demirayak Kenan - Çöğenli, Sadi. *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Dîvânu Ümeyye b. Ebi's-Salt*. thk. Beşîr Yemût. Beyrut: Mataba'atü'l-Vataniyye, 1352/1934.
- Dîvânu Evs b. Hacer*. thk. Muhammed Yûsuf Necm. Beyrut: Dâru'l-Beyrût, 1400/1980.
- Ebû Hilâl el-'Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Evâil*. nşr. Dâru'l-Beşîr. Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408/1987.
- Ebû Zeyd el-Kurâşî, Muhammed b. Ebi'l-Hattâb. *Cemheretü eş'âri'l-Arab*. thk. Alî Muhammed el-Becâdî. b.y.: Nahdatü Mısır Li'tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.
- Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn. *el-Muntazam fi târihi'l-umem ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Erul, Bünyamil. "Varaka b. Nevfel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/517-518. İstanbul: TDV Vakfı Yayınları, 2012.
- Erkocaaslan, Recep. "Haniflerden Zeyd b. Amr. Nüfeyl'in Hayatı ve Şahsiyeti". *Amasya İlahiyat Dergisi*. 15 (Aralık 2020), 421-451.

- Fayda, Mustafa. "Cahiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Samirrâî. 8 Cilt. Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Gassân, Üzeyr Hüseyin. *Varaka b. Nevfel Mübeşşiru'r-rasûl: Asruhu ve hayatuhu ve şî'ruhu*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Hadîsî, Behcet Abdulğafûr. *Ümeyye b. Ebi's-Salt Hayâtuhû ve şî'ruhu*. Abû Dabi: Mecmaü's-Sekâfi, 1430/2009.
- Hıdır, Özcan. "İlk Vahyin Gelişi Hadisi Bağlamında Varaka b. Nevfel'in Hz. Peygamber'e Dinî-Kültürel Etkisine Dair İddiaların Değerlendirilmesi". *Marife* 4/2 (Güz 2004), 27-37.
- Hüseyin. Taha. *Cahiliye Şiiri Üzerine*. çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2003.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Târîhu Dımaşk*. thk. 'Amr b. Ğarâme el-Ümeyrî. 80 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Dureyd, Ebû Muhammed b. Hasan el-Ezdî. *Cemheretü'l-lüğâ*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmî Li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Meâfirî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd.. 2. Cilt. Kahire: Şirketü ve Matbatü Mustafa, 2. Basım. 1375/1955.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Meâfirî. *et-Ticân fî mü'lûki Himyer*. thk. Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsî'l-Yemeniyye. San'â: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsî'l-Yemeniyye, 1347/1928.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Muttalibî. *Sîretü İbn İshâk*. thk. Sühey Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn el-Kaysî el-Kureşî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Alî Şîrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ*. nşr. Dâru'l-Hadîs. 2 Cilt. Dâru'l-Hadîs. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1453/2002.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem Cemâluddin. *Lisânu'l-'Arab*. nşr. Dâru Sâdır. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.

- 226 | R. MEŞE / Cahiliye Dönemi Hanif Şairlerin Şiirlerine Tematik Bir Yaklaşım -Tevhid Anlayışı-
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*. 23 Cilt. thk. Muhammed Berakat vd.. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 1434/2013.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Alî Muhammed Mu'avved - Adil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İmruü'l-Kays, Hucr b. el-Hâris el-Kindî. *Divânu İmruü'l-Kays*. thk. Abdurrahman Mustâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, 2 Basım, 1425/2004.
- Kapar, Mehmet Ali. "Kus. b. Sâ'ide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/460. Ankara: TDV Yayınlar, 2002.
- Kaplan, Hasan. "Bir İnanç Aşaması Olarak Haniflik". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/10 (2017), 7-23.
- Kaysî, Eysem Abbâs. "Zeyd b. Amr b. Nufeyl Hayâtuh ve mâ Tebkâ min Şî'rih". *Mecelletu'l-Mevrid* 29/4, 87-94.
- Kuzgun, Şaban. "Hanîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Küçükçopur, Hasan. *İslam Tarihinde Hanifler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Muhtar, Cemal. "Cahiliye Devri Şiiri". *Doğu Dilleri [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Dergisi]* 1/1 (1964), 47.
- Mus'tasimî, Muhammed b. Aydemir. *ed-Dürrü'l-ferîd ve beytü'l-kasîd*. thk. Kâmil Selmân el-Cebûrî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015.
- Özkan, Halit. "Zeyd b. Amr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/316-317. İstanbul: TDV Yayınlar, 2013.
- Polat, İbrahim Ethem. "Hanif Şairlerin Şiirlerinde Monoteist Yapı". *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Bahar 2001), 124-133.
- Sa'leb, Ebu'l-Abbâs. *Şerhu şî'ri Züheyr b. Ebî Sülmâ*. thk. Fahreddîn Kabâve (Dimeşk: Matba'atü'l-Ğûsânî, 3. Basım, 2008.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Fil Hadisesinin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme". çev. Fuat Aydın. *Kuran'daki Hanîfler ve Nasârâ Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2016.
- Şentemerî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. İsâ el-A'lem en-Nahvî. *Şerhu Divâni Zuheyr b. Ebî Sulmâ*. thk. Muhammed Bedruddin Ebî Firâs. Mısır: Matbaatü'l-Hamidiyye, 1323/1905.

- Şeyho, Luvis. *Şuarâu'n-nasrâniyye kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 4. Basım, 1991.
- Şüveysî, Ebû Abbas Ahmed b. Abdulmü'min. *Şerhu makâmâtı'l-Harîrî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1427/2006.
- Tüccar, Zülfikar. "Ümeyye b. Ebü's-Salt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/303-305. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tülücü, Süleyman. "Cahiliye Devri Şairlerden Züheyr'in Dini İnancı ve Şiirlerinde Dini İzler". *Diyanet Dergisi* 25/2 (1989), 3-12.
- Tülücü, Süleyman. "Züheyr b. Ebî Sülmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/540-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yalar, Mehmet. "Din Faktörü Işında Cahiliye Şiirine Bir Bakış". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006), 19-43.
- Zebîdî, Muhammed b. 'Abdurrezzâk el-Hüseynî Ebü'l-Feyd. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Mecmu'atün mine'l-Muhakkîkin. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhiri'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. b.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zehrânî, Hamdân. *Edebu'l-Hanefiyye fî Asri'l-Câhilî*. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Kulliyeti Lügati'l-Arabiyye ve Âdâbiha, Doktora Tezi, 1406/1985.
- Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Şerhu'l-muallakati's-seb'a*. nşr. Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî. b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1423/2002.
- Zeyyât, Ahmed Hasan. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. Kahire: Dâru Nahdâti Mısır, 15. Basım, ts.
- Ziriklî. Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. nşr. Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn. b.y.: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 5. Basım, 1423/2002.